

Jerzy Gordziejew

- ▶ Uniwersytet Jagielloński
(Jagiellonian University, Poland)
- ▶ e-mail: hardziejew@gmail.com
- ▶ ORCID: 0000-0003-3203-2894

DOI: 10.15290/mhi.2025.24.01.33

RECENZJA

ІРЫНА КІТУРКА, ДЗЯРЖАЎНАЯ МЫТНАЯ СЛУЖБА ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА Ў ДРУГОЙ ПАЛОВЕ XVIII СТАГОДДЗЯ (1764–1795 ГАДЫ), ГРОДНА 2023, с. 359.

Abstrakt

Celem niniejszych rozważań jest refleksja krytyczna nad temat monografii Iryny Kityrki. Za przedmiot swoich badań autorka wybrała funkcjonowanie służby celnej w Wielkim Księstwie Litewskim za panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego. Na podstawie analizy pracy można wnioskować, że historia celnictwa w okresie nowożytnym w Rzeczypospolitej pozostaje zagadnieniem wciąż mało znanym. Dlatego prezentowana rozprawa, będąca uwieńczeniem kilkunastoletnich badań autorki, stanowi próbę kompleksowego ujęcia powyższej problematyki.

Praca oparta zarówno na analizie aktualnego stanu badań, jak i stosunkowo bogatej podstawie źródłowej. Główny trzon stanowią materiały źródłowe przechowywane w Litewskim Państwowym Archiwum Historycznym w Wilnie, w zespole litewskiej Komisji Skarbowej.

Praca wypełnia lukę w zakresie historii społecznej i gospodarczej, historii administracji w Rzeczypospolitej w XVIII wieku. Traktuje bowiem o kształtach nowożytnej administracji celnej, reorganizacji systemu punktów celnych, źródłach prawa celnego, taryfach i opłatach celnych, odprawie celnej, także wysokości wpływów skarbowych z ceł

oraz dokumentacji prowadzonej przez urzędy celne. Zaletą monografii są liczne polemiki autorki dotyczące oceny poszczególnych wydarzeń przez innych historyków. Autorka poza tym lokuje swoją narrację w szerszym kontekście historycznym.

Niniejsza recenzja porusza zagadnienia wymagające rozwinięcia, na przykład charakteru ówczesnej polityki celnej, polityki gospodarczej w okresie stanisławowskim, w tym osiemnastowiecznej myśli ekonomicznej.

Z powyższych względów omawiana monografia ma charakter nowatorski, wpisujący się w nurt badań nad budową aparatu administracyjnego oraz reformami gospodarczymi w latach 1765–1795.

Słowa kluczowe: służba celna, Wielkie Księstwo Litewskie, okres stanisławowski, historia gospodarcza, historia administracji

REVIEW

ІРЫНА КІТУРКА, ДЗЯРЖАЎНАЯ МЫТНАЯ СЛУЖБА ВЯЛІКАГА КНЯСТВА ЛІТОЎСКАГА Ў ДРУГОЙ ПАЛОВЕ XVIII СТАГОДДЗЯ (1764–1795 ГАДЫ), ГРОДНА 2023, с. 359
[IRYNA KITURKA, STATE CUSTOMS SERVICE OF THE GRAND DUCHY OF LITHUANIA IN THE SECOND HALF OF THE 18TH CENTURY (1764–1795), HRODNA 2023, p. 359]

Abstract

This article is devoted to the detailed examination and evaluation of Iryna Kiturka's book. As a subject of her research, the author has chosen customs service of the Grand Duchy of Lithuania during the reign of the last king Stanisław August Poniatowski. The previous analysis of the book convinces us that this theme is still underdeveloped. That's why this book (as a result of many years of the author's scientific work) is an attempt of a complex approach to deal with this problem.

The research is based on an analysis of the current works on this subject as well as on a comparatively diverse source base. The last one is mainly presented by the documents from the Lithuanian State National Archives in Vilnius and by the fund of the Lithuanian Treasury Commission in particular.

The research covers different aspects of the social and economic history, the history of administration in the Polish-Lithuanian Commonwealth in the 18th century. It deals with the process of shaping of customs administration in Modern Times, the customs points system reorganisation, the customs law sources, the customs tariffs and pays, the customs clearance and the amount of revenues from these tariffs as well as with the documentation provided by the customs offices. Among the benefits of the monograph, one should mention numerous examples of polemics with other historians

concerning estimation of different events. The author tries to study the subject in a more complex and broader historical context.

In this review, we also tried to touch upon the issues that require further studies such as the nature of customs and economic policies in the time of Stanisław August in the context of the development of economic thoughts in the 18th century.

So, proceeding from the above, it should be stated that the book under review is innovated and becomes a part of the research trend upon the study of the administrative apparatus and economic reforms in the years of 1765–1795.

Key words: customs service, Grand Duchy of Lithuania, Stanislavian period, economic history, history of administration

1. Wstęp

W 2023 roku nakładem Wydawnictwa Grodzieńskiego Państwowego Uniwersytetu imienia Janki Kupały ukazała się monografia Iryny Kiturki, która, jak dowiadujemy się z okładki pracy, poświęcona została służbie celnej w Wielkim Księstwie Litewskim w drugiej połowie XVIII wieku. Publikacja jest rozprawą habilitacyjną Autorki¹.

Zabierając się za omówienie zawartości dzieła, jestem zobligowany poczynić kilka wstępnych uwag, zarysowując nieco szerszy kontekst oraz uwarunkowania, które w XX wieku zaważyły na rozwoju nauki historycznej na Białorusi. Należy tu instrumentalne traktowanie historii, jej ideologiczne uwikłanie wyraźnie zawężające możliwości poznawcze badaczy. Zresztą, by nie rozbudowywać tego wątku i poniekąd „usprawiedliwić” środowisko historyczne, należałoby konstatować fakt, że białoruska historiografia zyskała możliwość nadrabiania licznych zaległości *de facto* od schyłkowego okresu pieriestrojki oraz – rzecz jasna – w kolejnych latach, z momentem uzyskania niepodległości².

¹ У ГрДУ імя Янкі Купалы адбылася прэзентацыя манаграфіі „Дзяржаўная мытная служба Вялікага Княства Літоўскага ў другой палове XVIII стагоддзя (1764–1795 гады)”, аўтар – рэктар універсітэта Ірына Кітурка, <https://www.grsu.by/component/k2/item/48146-u-grdu-imya-yanki-kupaly-adbylasya-prezentatsyya-managrafii-dzyarzha-naya-mytnaya-sluzhba-vyalikaga-knyastva-lito-skaga-drugoj-palove-xviii-stagoddzja-1764-1795-gady-a-tar-rektar-universiteta-iryna-kiturka.html> (dostęp: 17.10.2025).

² H. Sahanowicz, *Losy białoruskiej historiografii: od sowietyzacji do zachodniorusizmu nowego typu*, „Studia Białorutenistyczne” 2009, nr 3, s. 108–124.

Przez stosunkowo długi czas w XX wieku liczne „niechciane” tematy pozostawały w cieniu oficjalnego kanonu historycznego, w tym zgłoszona w tytule prezentowanej pracy problematyka historii administracji w okresie panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego. Dlatego nie sposób się nie zgodzić z metaforycznym określeniem XVIII wieku jako „zapomnianego stulecia” (s. 14), mimo że z pozoru historia tego okresu wydaje się stosunkowo dobrze rozpoznana.

Z powyższych względów na początku niniejszych rozważań warto przyjrzeć się – chociażby w kilku słowach – dorobkowi Autorki, która w ogólnych zarysach specjalizuje się w badaniach osiemnastowiecznej historii gospodarczej oraz historii administracji w Wielkim Księstwie Litewskim. Spod jej pióra wyszły monografia traktująca o ekonomiach królewskich na Białorusi w drugiej połowie XVII i w XVIII wieku³ oraz liczne artykuły poświęcone litewskiej Komisji Skarbowej, w tym służbie celnej, a także teksty prezentujące próby modernizacji gospodarki w dobie stanisławowskiej (s. 242–246).

Konstrukcja monografii, liczącej 359 stron, nie wzbudza zastrzeżeń. Odnosząc się do struktury, można powiedzieć, że jej zasadnicza część składa się ze wstępu, sześciu rozdziałów o stosunkowo podobnej objętości, podzielonych na kilka podrozdziałów kończących się konkluzją, a także zakończenia oraz bibliografii. Tekst pracy został zaopatrzony w aneksy: ilustracje, mapy, charakteryzujące się wysoką jakością wykonania, słownik terminów historycznych oraz katalog najwyższych stanowiska państwowej służby celnej (s. 247–346), a także indeks osobowy oraz indeks miejscowości (s. 347–357). Wartość merytoryczną monografii podnoszą tabele wykonane dużym nakładem pracy. Bibliografia składa się z pięciu działów (s. 223–246). Są to „Źródła archiwalne”, „Źródła drukowane”, „Starodruki”, „Badania” oraz „Wykaz publikacji autorskich”.

Pracę poprzedza *Wprowadzenie* (s. 3–10), w którym Autorka wyjaśnia wybór tematu brakiem całościowego ujęcia „genezy państwowej służby celnej w W[ielkim] K[sięstwie] L[itewskim], wyznaczenia jej miejsca i roli w systemie reformowania aparatu państwowego w drugiej połowie XVIII [wieku]” (s. 5, 10). Przyjętą w pracy początkową i końcową cezurę – czyli lata 1764–1795 – można uznać za merytorycznie uzasadnioną.

³ I. Кітурка, *Дзяржаўныя ўладанні на землях Беларусі ў другой палове XVII–XVIII ст.: палітыка гаспадарчага аднаўлення і развіцця*, Гродна 2013.

Praca obejmuje historię służby celnej w ostatnim trzydziestoleciu istnienia Rzeczypospolitej, kiedy to zapoczątkowano budowę aparatu administracyjnego, centralnych oraz terenowych organów władzy.

We wstępnej części pracy Autorka definiuje pojęcie polityki celnej jako: „zespołu środków i kierunków w zakresie zagranicznej działalności gospodarczej realizowanej poprzez system celny. Polityka celna obejmuje działalność organów państwowych w zakresie stosowania celi i opłat celnych, a także procedur celnych i innych środków służących osiągnięciu określonych celów gospodarczych, społecznych, finansowych oraz handlowo-politycznych” (s. 4)⁴.

2. Stan badań nad dziejami celnictwa w Wielkim Księstwie Litewskim

Jak można wnioskować na podstawie zapoznania się z treścią wstępnej części pracy, pomysł na opracowanie tematu w znacznym stopniu został uwarunkowany słabą tradycją badawczą nad szeroko pojętą historią administracji, a także wynikającym stąd brakiem zagospodarowania tej luki tematycznej. Nie doczekała się syntetycznego ujęcia także problematyka historii służby celnej w Wielkiej Księstwie Litewskiej w okresie stanisławowskim. Co więcej, na zgłębienie problematyki administracji celnej wpływ miał stan bazy źródłowej, w sporej mierze zachowanie licznych niespenetrowanych archiwaliów. Autorka także podkreśla, że „zainteresowanie historią służby celnej wiąże się ze wzrostem na współczesnym etapie jej roli jako narzędzia zarządzania państwem w sferze zagranicznej działalności gospodarczej” (s. 3).

Tak lakoniczne sformułowanie problemu mogłoby wzbudzić pewien niedosyt, ponieważ zagadnienie administracji celnej w dobie stanisławowskiej ma bezpośredni związek nie tylko z polityką celną będącą elementem polityki handlowej państwa, lecz także z kształtowaniem się stosunków administracyjnoprawnych, szeroko pojętym procesem budowy aparatu administracyjnego. Inaczej mówiąc, mamy do czynienia z pracą, która mieści się w nurcie interdyscyplinarnych badań nad historią administracji oraz historią gospodarczą, a także historią społeczną, co Autorka *de facto* omawia, lecz bezpośrednio nie ujmuje jako zadanie badawcze.

⁴ Tu i dalej cytaty z recenzowanej pracy w tłumaczeniu – J.G.

Przegląd literatury każdej pracy stanowi niezbędny element wprowadzający do zasadniczych rozważań. W pierwszym rozdziale pracy Autorka dokonała analizy dorobku swoich poprzedników w zakresie historii administracji w okresie stanisławowskim (s. 12–29). Trzeba zaznaczyć, że postawiła ona przed sobą ambitne zadanie kompleksowego naświetlenia stanu badań. Nie ogranicza się bowiem omówieniem białoruskiej literatury przedmiotu lub prac traktujących o celnictwie w Wielkim Księstwie Litewskim w okresie stanisławowskim, lecz zapoznaje czytelnika z dorobkiem pięciu szkół narodowych (białoruskiej, polskiej, litewskiej, ukraińskiej i rosyjskiej), wykraczając poza ramy chronologiczne oraz terytorialne analizy historiograficznej.

Z treści tej części pracy wynika, że jeszcze na przełomie XIX i XX wieku badania w dziedzinie historii służby celnej w Wielkim Księstwie Litewskim zapoczątkował Mitrofan Downar-Zapolski, aczkolwiek – jak niebezpiepodstawnie podkreśla – „tematyka celna nie stała się przedmiotem specjalnych badań w pracach innych autorów” (s. 12). Na pewno w tym przypadku trzeba przyznać Jej rację. Od lat pięćdziesiątych do osiemdziesiątych XX wieku problematyka celnictwa w dawnych czasach była prawie niedostrzegana przez białoruskich historyków. Niemniej jednak, dzięki możliwości poczynienia refleksji nad historią gospodarczą, wówczas powstały nieliczne przyczynki ukazujące historię nowożytnych ksiąg celnych, „niektórych aspektów rozwoju celnictwa w Wielkim Księstwie Litewskim” sporadycznie występujących w pracach z zakresu historii miast oraz stosunków handlowych.

Autorka konstatuje, że mimo krytycznych głosów środowiska historycznego w powojennym okresie, a takie się zdarzały⁵, marginesowe traktowanie niniejszej problematyki stanowiło „świadectionstwo panowania w rosyjskiej i w radzieckiej nauce historycznej koncepcji o pełnym gospodarczym i politycznym upadku Rzeczypospolitej w drugiej połowie XVIII wieku” (s. 13–14).

⁵ Autorka przytacza tu wywody białoruskiego historyka Wasilija Mielezki, który na podstawie analizy bilansu handlowego Wielkiego Księstwa Litewskiego z lat 1786–1792 doszedł do wniosku o nie najlepszym rozwoju rolnictwa oraz handlu, co przeczyło oficjalnie lansowanej koncepcji historycznej opartej na deterministycznym rozumieniu biegu historycznego (В. Мелешко, *К вопросу о состоянии экономики Белоруссии и Литвы в конце XVIII в.*, „Советское славяноведение” 1969, nr 2, s. 69–78).

O wiele lepiej – zdaniem Autorki – przedstawia się stan dorobku polskich historyków, mimo że, jak zauważa, „w polskiej historiografii historia celnictwa z czasów Rzeczypospolitej nie stała się samodzielny kierunkiem badawczym” (s. 23). Niejednokrotnie polemizuje z ustaleniami faktograficznymi Tadeusza Korzona, Romana Rybarskiego oraz Stanisława Kościatkowskiego zgłębiającymi historię gospodarczą oraz skarbowość Rzeczypospolitej w okresie stanisławowskim, jak zresztą konstatuje opisowy charakter białoruskich publikacji popularnonaukowych, które ukazały się w ostatnich dwudziestu latach⁶. W celu uwzględnienia literatury przedmiotu można byłoby poszerzyć analizę o syntetyczną pracę Krzysztofa Pietkiewicza traktującą o dziejach Wielkiego Księstwa Litewskiego na przełomie XV i XVI wieku, w tym o strukturze komór mytnych oraz dochodów uzyskiwanych z myt⁷. W przeglądzie literatury Autorce umknęła praca Ewy Danowskiej *Komisja Skarbu Koronnego 1764–1794. Komisarze jako elita władzy wykonawczej*⁸.

Ważne informacje przynosi podrozdział poświęcony litewskiemu stanowi badań w zakresie historii administracji oraz historii celnictwa, który został podjęty przez Ramunę Šmigelskytę-Stukienę, współautorkę monografii zbiorowej ukazującej historię nowożytnej administracji w Wielkim Księstwie Litewskim⁹.

⁶ Polski stan badań nad historią celnictwa można byłoby uzupełnić także o kilka prac: S. Kutrzeba, *Taryfy celne i polityka celna w Polsce (od XII do XV wieku)*, „Ekonomista” 1902, R. II, t. 1, s. 189–211, R. II, t. 2, s. 33–48; S. Weymann, *Cła i drogi handlowe w Polsce Piastowskiej*, Poznań 1938; S. Waschko, *Handel zagraniczny Polski (od czasów najdawniejszych do najnowszych)*, Sopot 1963; A. Filipczak-Kocur, *Skarb litewski za pierwszych dwu Wazów (1587–1648)*, Wrocław 1994, s. 38–39; A. Drozdek, *Cło w czasach panowania Piastów*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2016, t. 15, z. 1, s. 33–47; M. Cieśla, *Żydowscy celnicy w Wielkim Księstwie Litewskim w XVII–XVIII wieku*, „Studia Judaica” 2016, t. 19, nr 2(38), s. 229–249; J. Kunigielis, *Organizacja funkcjonowania mostów i grobli w Wielkim Księstwie Litewskim od drugiej połowy XV do końca XVI wieku – zarys problematyki*, „Rocznik Lituanistyczny” 2021, t. 7, s. 39–58. Problematyka celnictwa jest omawiana na łamach „Monitora Prawa Celnego i Podatkowego”.

⁷ K. Pietkiewicz, *Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka*, Poznań 1995, s. 191–194.

⁸ E. Danowska, *Komisja Skarbu Koronnego 1764–1794. Komisarze jako elita władzy wykonawczej*, rozprawa doktorska, Kraków 1995, <https://rep.up.krakow.pl/xmlui/handle/11716/1875?show=full> (dostęp: 17.10.2025).

⁹ R. Šmigelskytė-Stukienė, E. Brusokas, L. Glemža, R. Jurgaitis, V. Rakutis, *Modernios administracijos tapimas Lietuvoje: valstybės institucijų raida 1764–1794 metais*, Vilnius 2014, s. 273–278, 281, 293–295, 301–309.

Autorka przywołuje najważniejsze ukraińskie prace poświęcone historii celnictwa w XIV–XVII wieku, a także cykl konferencji zainicjowany w 2010 roku, którego pokłosie stanowi kilkanaście tomów czasopisma „Історія торгівлі, податків та мита”¹⁰. Zresztą podobną inicjatywą wykazało się rosyjskie środowisko historyczne, o czym świadczy organizacja konferencji pt. *Торговля, купечество и таможенное дело в России в XVI–XX веках*¹¹.

Kompleksowe ujęcie aktualnego stanu badań w zakresie historii celnictwa wskazuje na szerokie rozeznanie Autorki w literaturze przedmiotu i Jej krytyczne ustosunkowanie się do publikacji o różnej wartości poznawczej. Sumując wstępny rozdział, konkluduje, że omawiane zagadnienie wymaga dalszych badań. W tym miejscu pozostaje tylko dodać, że powyższy szkic historiograficzny podnosi wartość niniejszej pracy.

Truizmem jest stwierdzenie, że podstawowe zagadnienie w badaniach stanowi kwestia źródeł. Należy podkreślić, że baza źródłowa monografii prezentuje się solidnie. Dowodzi ona rzetelnej znajomości przez Autorkę źródeł dotyczących działalności litewskiej Komisji Skarbowej. W głównej mierze materiały do monografii zostały zaczerpnięte z zespołu nr 11 „Komisja Skarbowa Wielkiego Księstwa Litewskiego” przechowywanego w zbiorach Litewskiego Państwowego Archiwum Historycznego w Wilnie¹².

¹⁰ Czasopismo „Історія торгівлі, податків та мита” zostało założone w 2010 roku przez Uniwersytet celnictwa i finansów oraz Dniprowski Narodowy Uniwersytet imienia Ołesia Honczara. W 2023 roku odbyła się siedemnasta konferencja (*Історія торгівлі, податків та мита. Матеріали XVII міжнародної наукової конференції 26–27 жовтня 2023 р.*, Дніпро 2023); *Про видання*, <http://customshistory.umsf.in.ua> (dostęp: 17.10.2025).

¹¹ V Международная научная конференция „Торговля, купечество и таможенное дело в России в XVI–XX вв.”, https://spbiiran.ru/scientific_forums/conferences/torgovlya-kupechestvo-i-tamozhennoe-delo-v-rossii-v-xvi-xx-vv/v-mezhdunarodnaya-nauchnaya-konferenciya-torgovlya-kupechestvo-i-tamozhennoe-d21elo-v-rossii-v-xvi-xx-vv (dostęp: 17.10.2025); *Торговля, купечество и таможенное дело в России в XVI–XVIII вв.: сборник материалов международной научной конференции (Санкт-Петербург, 17–20 сентября 2001 г.)*, сост. А. Раздорский, Санкт-Петербург 2001; *Торговля, купечество и таможенное дело в России в XVI–XX вв.: тезисы докладов Пятой международной научной конференции (Новосибирск, 27–29 сентября 2022 г.)*, сост. А. Раздорский, Санкт-Петербург–Новосибирск 2022.

¹² Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas (dalej LVIA), Fondas 11 Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės Iždo komisja.

Autorka dokonała systematyzacji typologicznej materiałów źródłowych tego zespołu, dzieląc je na akty wytwarzane w kancelarii Komisji Skarbowej (uniwersały, ordynacje, instrumenty, instrukcje i rezolucje, postanowienia sądowe, taryfy celne) oraz przez oficjalistów w terenie (rachunki i rejestry komór, kwity celne, sprawozdania, lustracje), dokumenty różnych osób (supliki oraz projekty). Skorzystała także – aczkolwiek w mniejszym stopniu – z bazy źródłowej archiwów Litewskiego Muzeum Narodowego oraz Biblioteki Uniwersytetu w Wilnie. W swoich dociekaniach bazuje na źródłach normatywnych, na przykład konstytucjach sejmowych czy przekazach ówczesnej prasy.

3. Uwagi o myśli administracyjnej w XVIII wieku

W rozdziale drugim pt. *Polityka państwowa Wielkiego Księstwa Litewskiego w zakresie organizacji służby celnej w drugiej połowie XVIII wieku* Autorka koncentruje się na „przesłankach reorganizacji służby celnej”, genezie oraz „strukturze instytucjonalnej” służby celnej i roli Komisji Skarbowej w „procesie powołania państwowej służby celnej” (s. 42–58). Na wstępie rozdziału zarysowuje całokształt uwarunkowań implikujących reformy stanisławowskie, w tym rozwój nowoczesnej administracji. „Słabość władzy centralnej, zależność króla od sejmu”, problemy z finansowaniem armii, „brak rozwiniętego przemysłu i rolnictwa” w XVIII wieku – zauważa – wskazywały na konieczność przekształceń gospodarczych oraz ustrojowych (s. 42). Wśród czynników, które warunkowały przemiany, wymienia względne ożywienie gospodarki po ciągu wydarzeń wojennych nękających kraj od połowy XVII wieku do początku XVIII wieku, a także wpływy ideologii Oświecenia oraz rozpowszechnienie wydawnictw ekonomicznych.

Kontynuując wątek, pisze o uświadomieniu przez „najbardziej postępową część elit politycznych Rzeczypospolitej [...] konieczności przeprowadzenia reform”. Podsumowując podrozdział traktujący o przesłankach reorganizacji służby celnej, dodaje, że druga połowa XVIII wieku charakteryzowała się „reformą aparatu państwowego” oraz rozwojem „rozbudowanego systemu administracyjnego” (s. 44, 47). Jednak tym stwierdzeniem ogranicza swoją analizę, nie rozwijając go w następnych partiach tekstu. Niemniej jednak, ze względu na charakter pracy, zagadnienie myśli ustrojowo-administracyjnej oraz ekonomicznej w XVIII wieku wypadłoby ukazać nieco szerzej¹³.

¹³ E. Lipiński, *Studia nad historią polskiej myśli ekonomicznej*, Warszawa 1956; J. Malec, *Polska myśl administracyjna XVIII w.*, Kraków 2008.

W XVIII wieku w Europie tworzą się potęgi militarne. Utrzymanie armii wymagało wprowadzenia stałych podatków, rozbudowy aparatu skarbowo-administracyjnego. Ówczesna gospodarka finansowa europejskich państw potrzebowała profesjonalnego zarządzania. Realizacji tak ambitnego zadania w zakresie skarbowości oraz pozyskania środków na utrzymanie wojska nie sposób było sobie wyobrazić bez sprawnie działającej administracji. W obliczu zaś „kryzysu suwerenności” Rzeczypospolitej, decentralizacji skarbowości, spadającej wydajności fiskalnej systemu podatkowego reformy były wręcz konieczne¹⁴.

Z tego też względu pragnąłbym poczynić spostrzeżenia natury ogólnej oraz uchwycić szersze konteksty klimatu intelektualnego epoki. Parafrazując zwięźle ogólnikowe ujęcie Pierre’a Chaunu: „Na wschodzie myśl Oświecenia skolonizowała państwo”¹⁵, można byłoby powiedzieć, że przemiany instytucjonalne w Rzeczypospolitej w okresie stanisławowskim miały związek z myślą społeczną. Kwestia reform skarbowo-wojskowych oraz budowy aparatu urzędniczego była wysuwana na czoło w publicystyce prekursorów polskiego Oświecenia czasów saskich, co – jak można przypuszczać – było nie bez znaczenia dla tworzenia zrębów nowoczesnej administracji w Rzeczypospolitej w XVIII wieku¹⁶.

Dążących do reform Czartoryskich – o którym wspomina się w tej części pracy – Autorka określa jako „trzon partii królewskiej”. Zgłębiając zgłoszony temat, należałoby pokusić się o poszukiwanie odpowiedzi na pytanie o plany ewentualnych przeobrażeń Familii. Gwoli ścisłości oznajmia, że „próby przeprowadzenia reform w zakresie gospodarki rozpoczęły się jeszcze na sejmie konwokacyjnym 1764 roku” (s. 44). Nie była to całkiem pierwsza próba. Jeszcze w latach czterdziestych XVIII wieku obóz ten zgłaszał reformy skarbowo-wojskowe oraz administracyjne. Stanisław Poniatowski w 1744 roku opowiadał się za obniżeniem ceł, sugerując, by ich opłacała szlachta¹⁷. „O pożyteczniejszej skarbów administracji” wzmiankuje Stanisław Konarski, postulując,

¹⁴ E. Rostworowski, *Polska w układzie sił politycznych Europy*, [w:] *Polska w epoce Oświecenia. Państwo, społeczeństwo, kultura*, red. B. Leśnodorski, Warszawa 1971, s. 15; D. Malec, J. Malec, *Historia administracji nowożytnej*, Kraków 1996, s. 15–52.

¹⁵ P. Chaunu, *Cywilizacja wieku Oświecenia*, Warszawa 1989, s. 278.

¹⁶ J. Malec, *Polska myśl...*, s. 27, 35; J. Gierowski, *Polska, Saksonia i plany absolutystyczne Augusta II*, [w:] *Polska w epoce Oświecenia. Państwo, społeczeństwo, kultura*, red. B. Leśnodorski, Warszawa 1971, s. 97, 100.

¹⁷ E. Lipiński, op. cit., s. 336, 339.

by kompetencje w tym zakresie posiadała Najwyższa Nieustanna Rada rezydentów funkcjonujących między sejmowymi sesjami¹⁸.

Ponadto August III w instrukcji przedsejmikowej 1744 roku podkreślał: „[...] aukcja wojska, która że stać się nie może bez obmyślenia dostatecznego i trwałego funduszu, o nim zaś dotychczas różne zdania i projekty, tudzież nierząd i niezgoda nie rzetelnego skonkludować i postanowić nie pozwoliły. [...] Tu należy obmyślenie i postanowienie jako najlepszego gospodarstwa w skarbie Rzeczypospolitej”¹⁹.

Nie sposób także nie wspomnieć o programie reform kanclerza wielkiego koronnego Andrzeja Załuskiego, postulującego na sejmie 1744 roku reformy skarbowo-wojskowe oraz administracyjne, w tym powołanie Komisji Skarbowej, traktującego także o kształtach polityki celnej, w tym zniesieniu ceł wewnętrznych²⁰. Zacytuję tu Jerzego Malca: „Projekt Załuskiego bywa uważany za wzór dla utworzonych w 1764 roku komisji skarbowych – koronnej i litewskiej, jak również za punkt wyjścia przeprowadzonej przez obóz Familii reorganizacji skarbu”²¹.

Toteż niemniej istotnym dla lepszego zrozumienia reform stanisławowskich w omawianym przypadku wydaje się zarysowanie kontekstu historycznego. Wypadałoby tu wspomnieć o kameralistyce²² traktującej o zwiększeniu dochodów skarbu (kamery) panującego, odbudowie gospodarki oraz urzędzeniu sprawnej administracji państwowej. Z kameralistyki wywodziła się policystyka, kompleksowo

¹⁸ S. Konarski, *O skutecznym rad sposobie albo o utrzymywaniu ordynaryjnych sejmów*, cz. IV, Warszawa 1763, s. 167.

¹⁹ M. Skibiński, *Europa a Polska w dobie wojny o sukcesję austriacką w latach 1740–1745*, t. II, *Dokumenty*, Kraków 1913, s. 154.

²⁰ Nie zgłębiam się tu w analizę myśli administracyjnej oraz idei zreformowania systemu państwowego zarządzania, które zaprzętały umysły myślicieli poprzednich wieków (J. Bieniarzówna, *Projekty reform magnackich w połowie XVIII wieku (nowe dążenia ekonomiczne)*, „Przegląd Historyczny”, t. 42, 1951, s. 308, 310, 326, 327; Z. Zielińska, *Walka „Familii” o reformę Rzeczypospolitej 1743–1752*, Warszawa 1983, s. 93, 111, 115; J. Malec, *Polska myśl...*, s. 19, 36, 37, 141, 154; idem, *Studia z dziejów administracji nowożytnej*, Kraków 2003; A. Pertakowski, *Rządy nasze są popsowane, poprawy więc potrzebują, a nie odmiany.... Józefa Andrzeja Załuskiego koncepcja funkcjonowania ustroju Rzeczypospolitej*, „Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa”, 2012, t. 5 z. 2, s. 133–148).

²¹ J. Malec, *Polska myśl...*, s. 37.

²² Kamera – urząd zarządzający majątkiem władzy (J. Malec, *Polska myśl...*, s. 18, 23–25, 37, 44, 55, 64–66, 113–114).

ujmująca całokształt zadań administracji publicznej charakteryzującej się wszechstronną ingerencją państwa w sprawy życia społecznego²³. Istotne znaczenie w XVIII wieku przypadło rozważaniom traktującym o ewentualnych rozwiązaniach ustrojowych, aparacie administracyjnym funkcjonującym na zasadach centralizmu, resortowości (podział kompetencji), kolegialności i biurokratyzmu (czyli fachowości)²⁴.

Podobne rozwiązania administracyjne były wdrażane wówczas we Francji, Prusach, Austrii oraz Rosji. Nasuwa to pytanie, czy/w jakim stopniu dociekania kameralistów oraz policystów oddziaływały na kształtowanie się nowożytnego modelu administracji w Rzeczypospolitej?²⁵ Właśnie te aspekty – moim zdaniem – można byłoby przybliżyć czytelnikom.

Parę refleksji na temat podrozdziatu, w którym porusza się zagadnienie powołania litewskiej Komisji Skarbowej. Na s. 45 Autorka zauważa, że powstanie Komisji Skarbowych (koronnej i litewskiej) wynikało z konieczności „stabilizacji położenia finansowego oraz efektywnego rozwoju gospodarczego kraju”. Nie sposób z tym się nie zgodzić, jak zresztą i z tym, że „ich utworzenie [chodzi tu o komisje skarbowe] zostało zainicjowane przez przedstawicieli Familii i było częścią »planu Czartoryskich« mającego na celu ograniczenie władzy wielkich podskarbich [...]”. Dlatego w myśl konstytucji sejmowej z 1764 roku powołano jedenastoosobowy kolegialny organ administracji skarbowej. Na istotny aspekt w swoim czasie zwrócił uwagę Roman Rybarski twierdząc, że „Rok 1764, początek nowego okresu w dziejach naszej skarbowości, przyniósł przede wszystkim nową organizację władz skarbowych. Gdyby reforma polegała tylko na zastąpieniu władzą kolegialną władz podskarbich, nie miały jeszcze zasadniczego znaczenia. Ale oznaczało to coś więcej, bo powstanie organów, które stale zajmowały się administracją skarbową”²⁶.

Reasumując, 1764 rok stanowił ważną cezurę, która zapoczątkowała tworzenie organów administracji nowego typu²⁷. Działalność służby celnej w okresie stanisławowskim

²³ Pojęcie policji wówczas stanowiło synonim administracji (A. Zahorski, *Centralne instytucje policyjne w Polsce w dobie rozbiorów*, Warszawa 1959, s. 19–24; J. Malec, *Polska myśl...*, s. 25, 77; H. Izdebski, *Historia administracji*, wyd. 5, Warszawa 2001, s. 24–25).

²⁴ D. Malec, J. Malec, *Historia administracji nowożytnej*, Kraków 1996, s. 15–16.

²⁵ E. Lipiński, op. cit., s. 332; J. Malec, *Polska myśl...*, s. 140–143.

²⁶ R. Rybarski, *Skarbowość Polski w dobie rozbiorów*, Kraków 1937, s. 10.

²⁷ D. Malec, J. Malec, op. cit., s. 42; W. Witkowski, *Historia administracji w Polsce 1764–1989*, Warszawa 2007, s. 69.

należy odbierać nie tylko poprzez pryzmat funkcjonowania gospodarki finansowej, lecz nieco szerzej, uwzględniając relacje zrębów nowo kształtowanej administracji, przepisów prawnych (s. 47).

W tymże rozdziale Autorka przedstawia zagadnienie „struktury instytucjonalnej służby celnej” w Wielkim Księstwie Litewskim, podkreślając, że nowo powstała Komisja Skarbowa odpowiadała „za realizację państwowej polityki celnej” (s. 47). Jej zdaniem porządek organizacyjny służby celnej w okresie stanisławowskim nawiązywał do „okręgów celnych” z okresu jagiellońskiego, na które od 1765 roku składały się cztery repartycje (litewska, żmudzka, ruska i białoruska), komory w miastach, przykomorki, straż celna w miasteczkach i wsiach (s. 48). Wspomina także, że w latach 1766–1774 istniała repartycja inflancka.

Powyższy materiał dowodzi, że nowożytna administracja opierała się na zasadzie hierarchiczności, podlegania służby celnej jako struktury niższego szczebla magistraturze rządowej, czyli Komisji Skarbowej²⁸, a także zasadzie biurokratyzmu i fachowości – przynajmniej do tego dążyła – o czym Autorka traktuje w kolejnej, trzeciej części monografii *Zabezpieczenie kadrowe działalności służby celnej Wielkiego Księstwa Litewskiego w drugiej połowie XVIII wieku*. Pochyla się tu nad zagadnieniem organizacji administracji celnej, obsadzie urzędów celnych, statusu społecznego oficjalistów, przynależności wyznaniowej, a także zakresu szeroko pojętej kariery urzędników, ich uprawnień i obowiązków służbowych, wykształcenia oraz uposażenia.

Jak wiadomo, kształtujący się wówczas system biurokratyczny opierał się zasadzie zawodowej kadry urzędniczej. Jak wynika z analizy Autorki, zgodnie z konstytucją sejmu 1764 roku oficjalista skarbowy miał spełniać kilka warunków: być szlacheckiego pochodzenia oraz katolickiego wyznania, a także posiadać odpowiednie kwalifikacje: „niesposobnych albo źle się sprawujących, lub nie potrzebnych czyli depaktujących albo funkcji swojej niepilnujących oddałą”²⁹. Poza tym w celu uzyskania stanowiska miał dostarczyć rekomendację wystawioną przez zatrudnionego urzędnika.

W związku z powyższym Autorka przytacza przykłady próby obsadzenia dwóch komór przez niekatolików skutkujące odrzuceniem kandydatury „prawosławnego pana

²⁸ D. Malec, J. Malec, op. cit., s. 15.

²⁹ *Volumina legum*, t. VII, Petersburg 1860, s. 76.

Michałowskiego” na stanowisko superintendenta brzeskiej komory splotawnej oraz „Żyda Aramowicza” na komorze wierbołowskiej. Z drugiej strony wzmiankuje o pojedynczych przykładach zatrudniania na komorach faktorów żydowskich, docenianiu ich umiejętności oraz wiedzy, zatrudnieniu w komorze wileńskiej Żyda Gordona (s. 65–66).

Autorka pisze o braku przepisów prawnych, jak określa „ustawy o państwowej służbie”, regulujących działalność urzędników państwowych (s. 60), co – uwzględniając zapoczątkowanie tworzenia zrębów administracji publicznej – nie powinno dziwić. Tymczasem na podstawie przeprowadzonych kwerend weryfikuje tę tezę, przykładowo wspomina o wystawianiu „instrumentów” dla oficjalistów celnych oraz tekście składanej przez nich przysięgi (s. 67) określających obowiązki i zadania urzędnika. Na s. 286 zamieszcza „instrument” z 1777 roku dla niejakiego Czyża zatrudnionego w drujskiej komorze splotawnej. Jako kolejny przykład kształtującego się prawa administracyjnego można uznać „Punkty...” wydane w 1765 roku przez Komisję Skarbową, zawierające szczegółowy katalog zadań i obowiązków, w tym postępowanie celne superintendenta komory grodzieńskiej Jana Górskiego.

Do ciekawych odkryć należy brudnopis dokumentu – jak podaje Autorka – traktującego „o zasadach etyki zawodowej” i który – jak twierdzi – „w pierwszej kolejności miał do czynienia do celników z Korony Polskiej” (s. 74–75). Dokument datowany na 1767 rok traktuje o obowiązkach służbowych oraz relacjach dyscyplinarnych i regulaminowych, zawiera wymagania w zakresie kwalifikacji zawodowych oraz zasad postaw etycznych oficjalisty, który miał być uważny, nie krzywdzić kupców, sprawiedliwie pobierać opłaty celne, rzetelnie wykonywać pracę. Stąd wynika, że autorom tego dokumentu chodziło o stosowanie się do ustalonych ogólnie procedur regulujących stosunki pomiędzy obywatelami z jednej strony a oficjalistami celnymi z drugiej. Jak można przypuszczać, na co wskazuje zachowanie tego dokumentu w zbiorach litewskiej Komisji Skarbowej, w tym przypadku mamy do czynienia z pierwszą kompleksową instrukcją dla oficjalistów celnych z 1767 roku, która mogła obowiązywać również w Wielkim Księstwie Litewskim.

Trzeci rozdział pracy przynosi sporo nowych ustaleń. Zawiera on opis mundurów oficjalistów celnych (s. 72) uzupełniony o ich rekonstrukcje na s. 307–311. Autorka dąży tu do ukazania kwestii wykształcenia (jak się okazuje, nie wszyscy oficjaliści byli piśmienni), śledzi ich karierę, kwestię wieku lub doświadczenia zawodowego. Przywołuje kazu pisarza Jana Romera z białoruskiej repartycji, który posiadał

umiejętności zawodowe, ale był niepiśmienny (s. 78). W pracy znalazło się miejsce na ujęcie katalogu ludzkich słabości, przykładowo pijaństwa lub awanturowania się urzędników. Podobne informacje należy uznać za interesujące, pozwalają one bowiem na szersze spojrzenie na zbiorowość urzędniczą oraz zarysowanie obrazu obyczajowości i codzienności środowiska oficjalistów celnych w okresie stanisławowskim.

Dodać wypada, że niniejszy rozdział prezentuje ewolucję systemu biurokratycznego w Rzeczypospolitej, opartego na zasadzie hierarchiczności, nominacji urzędnika na określone stanowisko, traktuje o kwestii wynagradzania, poziomie kwalifikacji kadry urzędniczej (s. 88).

W czwartym rozdziale, noszącym tytuł *Rozmieszczenie przestrzenne oraz organizacja pracy punktów celnych w Wielkim Księstwie Litewskim w drugiej połowie XVIII wieku*, zostało omówione zagadnienie organizacji terytorialnej służby celnej. Autorka wyodrębniła tu cztery odcinki chronologiczne. W pierwszym okresie, czyli w latach 1765–1772 – jak informuje – sformowały się „podstawy prawne państwowej służby celnej”. Opierając się na nowych materiałach źródłowych, rekonstruuje geografie i liczebność punktów celnych w 1765 roku, potwierdza fakt utworzenia w sierpniu 1766 roku systemu pięciu repartycji: żmudzkiej, litewskiej, ruskiej, białoruskiej oraz powołania „inflanckiego celnego okręgu” (s. 90–95, 99). Dyskutuje z wnioskami Stanisława Kościatkowskiego (s. 94, 96, 114), uściślając jego analizę dotyczącą struktury organizacyjnej i przestrzennej celnej w Wielkim Księstwie Litewskim (s. 268). Z ustaleń autorki wynika, że w 1767 roku zlikwidowano kilka tak zwanych wewnętrznych komór celnych w większych miastach, na przykład w Mohylewie, Grodnie czy Mińsku oraz zorganizowano nowe punkty celne, tak zwane oberstraże (s. 97–98).

Autorka nie ogranicza się do streszczenia tych lub innych dokumentów urzędowych, zarysowując trudności, z którymi spotykali się celnicy. Przykładowo przywołuje incydent w Żłobinie, do którego doszło w styczniu 1765 roku, świadczący o negatywnym stosunku właścicieli ziemskich do wprowadzonego cła generalnego lub o braku ich zgody na budowę przykomorków, wspomina o bezprawnym pobraniu opłat celnych w repartycji białoruskiej (s. 91–92).

Kolejna reorganizacja systemu punktów celnych datuje się na lata 1772–1774. Wyodrębnienie tak krótkiego okresu w ewolucji systemu celnego jest całkiem uzasadnione. W wyniku pierwszego rozbioru Rzeczypospolitej utracono bowiem

terytorium na wschód od Dźwiny i Dniepru, co skutkowało utworzeniem nowych komór w białoruskiej i inflanckiej repartycji oraz uszczupleniem wpływów skarbowych. Z kolei w 1775 roku podpisano traktat handlowy z Prusami oraz przywrócono cło generalne. Z tego względu kolejne etapy w rozwoju służby celnej stanowiły lata 1775–1791 oraz 1791–1795, co zdaniem Autorki wynika również z uchwalenia konstytucji trzeciomajowej.

W piątym rozdziale monografii *Służba celna w Wielkim Księstwie Litewskim a realizacja państwowej polityki gospodarczej w drugiej połowie XVIII wieku* Autorka skupia się na zagadnieniu taryf i opłat celnych, odprawy celnej oraz „infrastruktury komory celnej”, dokumentacji prowadzonej przez celników, a także wysokości wpływów skarbowych z ceł. Wymienia cła funkcjonujące w Rzeczypospolitej od XVI do połowy XVIII wieku, ukazując tym samym ewolucję polityki celnej, a także omawia wprowadzenie cła generalnego w 1764 roku.

Narracja Autorki jest pełna wartych uwagi szczegółów. Przywołuje ona kilka przykładów wystawienia paszportów na bezcłowy przywóz materiałów i urządzeń niezbędnych dla manufaktur grodzieńskich czy sprzętu astronomicznego. Opierając się na materiałach Komisji Skarbowej, podaje, że w wypadku utraty lub uszkodzenia ładunku kupców wyzwalano od cła. Jednak, jak zauważa, podobne zdarzenia były rzadkie. Przytacza także szczegółowy inwentarz komory w Szczecbrze z 1786 roku, zawierający opis pomieszczeń służbowych, kasy, sprzętu używanego podczas odprawy (s. 169–171).

Ujmując kwestię dynamiki wymiany handlowej, analizuje rejestry celne XVIII wieku, a także treść zarządzenia Komisji Skarbowej z 1785 roku, traktującego o przygotowaniu informacji o gatunkach i kosztach przewożonych przez granice towarów importowych podzielonych na 23 klasy. Wnioskuje, że sporządzenie podobnego dokumentu miało służyć ograniczeniu przywozu importu stanowiącego konkurencję dla produkcji rodzimych producentów. Cenna w dociekaniach jest próba dokonania analizy statystycznej dochodów z ceł. Zgodnie z ustaleniami Autorki w latach 1766–1773 wpływy z cła zasiły skarb kwotą w wysokości ponad czterech milionów stu tysięcy złotych, co wyniosło nieco ponad 30 procent dochodów skarbu publicznego.

Trzeba zauważyć, że Autorka nie poprzestaje na omówieniu materiałów statystycznych celnych ksiąg rachunkowych. Mimo miarodajności tych danych, podaje je w wątpliwość,

usiłując obliczyć wysokość pobieranego cła. Polemizuje z poprzednikami, opierającymi swoje wywody o wysokości wpływów do budżetu na podstawie „sprawozdań o stanie skarbu”, które jej zdaniem nie uwzględniały kosztów utrzymania oficjalistów, transportu pieniędzy do Komisji Skarbowej w Grodnie oraz infrastruktury celnej (s. 174). Potwierdza to analizą rachunku komór celnych z pierwszej połowy 1766 roku, zgodnie z którą wpływy z ceł wyniosły wówczas około 375 tysięcy złotych, zaś środki finansowe wysłane do kasy skarbowej – niespełna 347 tysięcy złotych (s. 276–277). Autorka czyni spostrzeżenie, że cło pobierane na komorach splewnych było wyższe od cła uiszczanego na komorach lądowych (s. 175). Ta – na pierwszy rzut oka – drobna uwaga stanowi dodatkowe potwierdzenie roli arterii wodnych dla rozwoju ówczesnej gospodarki.

Analiza materiałów litewskiej Komisji Skarbowej pozwoliła Autorce na ukazanie czynników wywierających wpływ na efektywność pracy służby celnej, ściślej ujmując – torpedujących jej działalność. Należały tu działania konfederatów barskich z lat 1769–1771, następnie przemarsze wojsk rosyjskich rekwirujących w 1772 roku środki finansowe z komór celnych (s. 100–102). Autorka tłumaczy straty skarbowe „niestabilnością polityczną w kraju i obecnością tu rosyjskiego wojska”, ilustrując swoje wnioski licznymi przykładami z przełomu lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XVIII wieku (s. 173).

Stąd wyciąga wniosek, że układ stosunków politycznych rzutował na stan administracji, kondycję gospodarki oraz wpływy do budżetu. Poruszając zagadnienie pracy służby celnej w okresie insurekcji kościuszkowskiej, Autorka (powołując się na szczupłość źródeł) wnioskuję, że „praktycznie niemożliwe jest ustalenie dokładnej kwoty wpływów celnych z rewizji towarów na komorach” (s. 129).

Nie ulega wątpliwości, że każdą naukową pozycję należy potraktować jako asumpt do dyskusji. Istotne znaczenie w niniejszej monografii przypadło rozważaniom na temat polityki handlowej lub szerszej – polityki gospodarczej w okresie stanisławowskim. Pokuszę się o stwierdzenie, iż używanie terminu „państwowa polityka gospodarcza” (s. 43, 132, 144) może wzbudzać pewne zastrzeżenia.

Zapoznanie z treścią pracy nasuwa jak sądzę niebezpieczne pytanie: Czym w swojej istocie była polityka gospodarcza państwa w okresie stanisławowskim? Czy w przypadku ostatniego trzydziestolecia istnienia Rzeczypospolitej można mówić o przemysłanej i spójnej polityce gospodarczej realizowanej poprzez państwo dążące

do wspierania poszczególnych gałęzi krajowej produkcji? Czy mogą o tym świadczyć takie inicjatywy, jak Kompania Handlu Czarnomorskiego, Antrepryza Tabaczna, budowa kanału Ogińskiego czy przedsięwzięcia Antoniego Tyzenhauza w ekonomiach królewskich? Inaczej mówiąc, czy ówczesna polityka gospodarcza sprowadzała się do realizacji planu zakrojonego na szeroką skalę? Jest to także pytanie o państwowy interwencjonizm wewnętrzny.

Istnieje bowiem opinia, że w okresie stanisławowskim można jedynie dostrzec pewne elementy polityki gospodarczej³⁰. Witold Kula był zdania, iż polityka celna państwa w stosunku do manufaktur charakteryzowała się brakiem efektywności: „Polityka odgórnego industrializacji, która wycisnęła naszym zdaniem wyraźne piętno na dziejach manufaktur w okresie od 1764 do 1780, jest polityką pewnej części klasy panującej raczej, nie zaś jej aparatu państwowego. Nie mamy w Polsce na przykład uprzemysłowienia dóbr państwowych w ogóle, lecz jedynie zakładanie manufaktur w dobrach stołowych. Subwencje państwowe dla manufaktur prywatnych – rzecz normalna w okresie monarchii absolutnej – w Polsce praktycznie nie wchodzi w grę. Z bezsilnością, a skądinąd niecelowością państwowej polityki celnej dla potrzeb krajowych manufaktur spotykamy się wielokrotnie”³¹.

Wynika z powyższego, że raczej pozostaje mówić o inicjatywie gospodarczej króla w dobrach stołowych lub przedsięwzięciach magnaterii w swoich miastach. Niewątpliwie temat ten wymaga poważniejszej dyskusji.

Dodać należy, iż na s. 124 Autorka wspomina o decyzjach zapadłych na sejmie grodzieńskim w 1793 roku, które dotyczyły wprowadzenia uproszczonego trybu odprawy celnej, ułatwienia tranzytu przez teren kraju, oświadczenia o tworzeniu sprzyjających warunków dla działalności kupieckiej lub zwolnienia z opłat towarów niezbędnych dla wspierania produkcji przemysłowej. Na s. 125 konstatuje, że uchwały Komisji Skarbowej z przełomu lat 1793 i 1794 ujawniają fakt „radykalnej reorientacji spojrzenia na cła”, przejścia od fiskalnego charakteru polityki celnej do prowadzenia polityki gospodarczej „zmierzającej ku obronie ekonomicznych interesów państwa”.

³⁰ P. Pilarczyk, *Polityka gospodarcza jako czynnik kształtowania rozwiązań prawnych. Wpływ na regulacje celne w polskiej skarbowości od XVIII do XX wieku*, „Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego” 2013, t. XVI, s. 75.

³¹ W. Kula, *Szkice o manufakturach w Polsce XVIII wieku*, t. 1, Warszawa 1956, s. 21.

Autorka dokonuje analizy treści uniwersału Komisji Skarbowej z 31 grudnia 1793 roku, na mocy którego zakazano sprowadzania z zagranicy „tkanin zdobionych złotem i srebrem”, a także koronek, gazy, wyrobów jubilerskich w celu uniknięcia rujnowania państwa. Dalej z kolei wymienia solidny spis artykułów przywozowych, które nie zostały objęte zakazem (s. 125).

Nasuwa się tu jedno pytanie: Czy powyższe uchwały Komisji Skarbowej – zresztą nie do końca konsekwentne – oraz nowe taryfy przywozowe w zaistniałej sytuacji politycznej miały szanse na praktyczne zastosowanie? Poza tym, jak wskazują raporty oficjalistów celnych z 1792 roku, wojsko rosyjskie nie opłacało cła za wwożone towary, wspierając dodatkowo swoich kupców (s. 121–122). Na s. 129 czytamy, że „oszacowanie dokładnych kwot z ceł” w okresie insurekcji kościuszkowskiej jest niemożliwe. Jak wynika z materiałów „Deputacji Skarbowej” z 27 sierpnia 1794 roku, praca komór celnych była paraliżowana. Toteż, co nie ulega wątpliwości, ów „protekcjonizm państwowy” miał charakter deklaracyjny.

W świetle niniejszych rozważań istotne wydaje się wyjaśnienie kwestii charakteru ówczesnej polityki celnej. W okresie poprzedzającym rząd Stanisława Augusta cła stanowiły źródło dochodu króla, szlachty lub miast. Traktując o siedemnastowiecznej skarbowości, Roman Rybarski krótko skwitował, że: „Przedmiotem zainteresowania sejmu i sejmików jest wyłącznie sprawa wysokości stawek celnych, wolności od nich, ulg celnych, [...] a natomiast o właściwej polityce celnej nie ma mowy”³².

W niektórych partiach tekstu Autorka odwołuje się do osiemnastowiecznej myśli ekonomicznej oraz opinii społecznej (s. 132, 134, 144). Na s. 132 stwierdza fakt popularności w Wielkim Księstwie Litewskim idei fizjokratyzmu³³. Analiza myśli fizjokratów jednak urywa się. Autorka bowiem nie odpowiada na pytanie o fizjokratyczną wizję polityki celnej. Kontynuując rozważania na temat myśli ekonomicznej, wspomina o toczącej się dyskusji traktującej o stymulowaniu rozwoju handlu. Przywołuje zatem opinie Wawrzyńca Mitzlera de Kolofa optującego za „przeprowadzeniem państwowej polityki protekcjonistycznej” (s. 133) i podkreśla: „W publikacjach ekonomicznych wyrażano przekonanie, że konieczne jest podjęcie

³² R. Rybarski, *Skarb i pieniądz za Jana Kazimierza, Michała Korybuta i Jana III*, Warszawa 1939, s. 284–285.

³³ P. Pilarczyk, op. cit., s. 75.

takich działań, które przyczynią się do napływu pieniędzy do kraju, między innymi zapewnią w bilansie handlowym przewagę eksportu nad importem” (s. 134), co z kolei wskazywało na zabranie głosu przez zwolenników merkantylnizmu.

Omówienie dyskusji na temat kierunków rozwoju polityki gospodarczej wydaje się niekonsekwentne, a to ze względu na odmienne, wręcz rozbieżne wizje polityki celnej fizjokratów – przeciwników wygórowanych ceł afirmujących wolny handel (pomijajmy tu główne źródła bogactwa w ich rozumieniu) z jednej strony, i merkantylistów głoszących hasła protekcjonizmu z drugiej. Całkiem logiczne wydaje się postawienie pytania: Czy ówczesna myśl ekonomiczna miała jakieś praktyczne przełożenie na politykę gospodarczą?

Jak wiadomo, ze względu na krytyczne ustosunkowanie się do polityki protekcjonizmu celnego fizjokraci odrzucali wysokie podatki. Tym czynnikiem była uwarunkowana niepopularność „opodatkowania konsumpcji”³⁴. Podsumowując ten wątek, Autorka monografii cytuje uniwersał Komisji Skarbowej z 1765 roku, w którym przewija się myśl, iż dobrobyt kraju zależy od rozwoju handlu, zaś cła miały zachęcać do prowadzenia handlu, więc nie powinny być „bardzo wysokie” (s. 135).

Nic dziwnego, że w instrukcji szlachty powiatu grodzieńskiego na sejm 1766 roku stwierdzano: „Przezornością komisji skarbowej rządzonej skarb Wielkiego Księstwa Litewskiego gdy tak z ceł, jako też z kwart, z pogłównego i czopowego obiecuje nam pomnożenie intrat skarbowych [...] tak na pomnożenie w małej liczności żołnierza w Wielkim Księstwie Litewskim znajdującego się, między najpierwszymi expensami mieć obrócono [...] o skutek tej użytecznej potrzeby starać się. [...] nasze zaś pieniądze ubożąc kraj zagranicę wychodzą. Podnoszenie procentów celnych na tych towarach uboży tylko obywateli”³⁵.

Co można odczytać w sposób następujący: szlachta z entuzjazmem odbierała zabiegi Komisji Skarbowej w zakresie zwiększenia dochodu skarbowego z podatków, w tym z ceł. Tylko jakie miały być te cła? W przypadku przywożonych artykułów zbytkowych miały być one niskie. Większe cła na przedmioty luksusowe czynią kraj (czytaj: szlachtę)

³⁴ R. Rybarski, *Skarbowość...*, s. 93.

³⁵ *Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею*, т. VII: *Акты Гродненского гродского суда*, Вильно 1874, с. 352.

biedniejszym, ponieważ kruszec wyprowadzany z kraju utożsamiano z bogactwem. Czyli mamy tu *nota bene* wyraźne nawiązanie do merkantylistycznego bulionizmu³⁶.

Jakie opinie w kwestii uzyskania dochodów z ceł na import wyrażali ówcześni ekonomiści? Przykładowo stolnik koronny August Moszyński w 1764 roku proponował obciążyć wysokimi cłami niepotrzebny import, do którego zaliczał towary luksusowe, a także nałożyć umiarkowane cła na potrzebny import, jak chociażby jedwab, metale oraz futra³⁷. Protekcjonista Ferdynand Nax był zdania, iż nie należy zakazywać importu towarów zbytku, które „w kraju się nie fabrykują”, co spowoduje „skrzywdzenia komór” – chodziło tu prawdopodobnie o zmniejszenie wpływów do skarbu oraz nasilenie się przemytu³⁸.

Autorka podkreśla, iż stawki celne („памеры мытнай пошліны”) zależały „od treści i kierunków państwowej polityki celnej” (s. 147). Na s. 180 mówi się o tym, że służba celna odegrała ważną rolę w realizacji państwowej polityki gospodarczej. Nasuwa się więc pytanie o stopień skuteczności prowadzonej wówczas polityki celnej w Rzeczypospolitej.

Rozważając o tym, Autorka zgada się z Romanem Rybarskim, który twierdził, że w okresie nowożytnym funkcjonowały niskie stawki celne, opowiadając się za wdrożeniem bardziej racjonalnej polityki celnej poprzez lepsze oszacowanie towarów, podwyższenie stawek oraz „wprowadzenie specjalnego obciążenia” od luksusowych towarów sprowadzanych z zagranicy (s. 141)³⁹. Rybarski – co ciekawe – uzasadniał swoje wnioski tym, że w razie ewentualnego zreformowania systemu stawek celnych oraz opodatkowania z tytułu importu (artykułów zbytku, jedwabnych materiałów, win i likierów) skarb mógł uzyskać 8 milionów złotych.

Wróćmy do oceny ówczesnej polityki handlowej. Jedną z funkcji ceł jest ochrona rynku rodzimych producentów przed importem. Na s. 130 i 146 Autorka pisze, że służba celna realizowała „państwową protekcjonistyczną politykę celną”.

³⁶ W. Stankiewicz, *Historia myśli ekonomicznej*, wyd. III, Warszawa 2007, s. 86.

³⁷ E. Lipiński, op. cit., s. 420.

³⁸ F. Nax, *Uwagi nad uwagami, czyli obserwacje nad książką, która w roku 1785 wyszła pod tytułem Uwagi nad życiem Jana Zamojskiego kanclerza i hetmana w. kor.*, Warszawa 1789, s. 134.

³⁹ R. Rybarski, *Skarbowość...*, s. 67.

Na s. 179–180 w podsumowaniu piątego rozdziału zauważa, iż rola służby celnej „przejawiała się w realizacji polityki protekcjonizmu: faworyzowania własnego producenta i nakładania wysokich ceł na podobne produkty sprowadzane z zagranicy”. Stanisław Waschko z kolei był zdania, że uchwały sejmowe z 1793 roku „wytyczyły więc szereg zasad przyszłej polityki gospodarczej [...]. Naczelną zasadą była wolność handlu”, przyjęta z Anglii oraz wynikająca z „interesów szlachty”⁴⁰. Rybarski, podkreślając chociażby fiskalny charakter ceł, zaznaczał, iż „pierwiastki protekcjonizmu” – a więc polityka ochrony producenta oraz kupca krajowego – były bardzo słabe⁴¹. Pozostaje więc pytanie: Czy powyższy wniosek znajduje potwierdzenie w źródłach?

Na s. 100 czytamy o „efektywnie skonstruowanej państwowej służbie celnej”, rozpatrywanej jako instytucja, która była „zdolna zabezpieczyć znaczące i stosunkowo stabilne wpływy do skarbu państwowego”. Na s. 141 Autorka zakłada, że nowy system celny sprzyjał unifikacji systemu stawek celnych oraz „zwiększeniu dochodu skarbu” (*sic!*). Czy nie jest to stwierdzenie na wyrost, skoro Autorka w dalszej partii tekstu go weryfikuje? Jak wykazuje, w latach 1766–1773, czyli w ciągu siedmiu lat, wpływy z cła wyniosły ponad 4 miliony złotych, zaś roczny dochód z ceł w latach osiemdziesiątych XVIII wieku wahał się w granicach 1,5–2 milionów złotych⁴².

Dla lepszego zrozumienia efektywności polityki celnej w Rzeczypospolitej pozostaje jedynie skonfrontować ustalenia Romana Rybarskiego dotyczące dochodu z ceł i akcyz w Prusach oraz Rosji. Wpływy z ceł do skarbu pruskiego wynosiły przeciętnie co roku około 13 milionów złotych, z akcyz z kolei otrzymano około 34 miliardów złotych. W latach 1786–1789 corocznie rosyjski skarb zasilaty 33 miliony złotych⁴³. Nawet tak pobieżna analiza podpowiada, że do oceny osiągnięć w dziedzinie polityki celnej należy podchodzić z pewną rezerwą.

Oczywiście, jest to wątek wymagający odrębnego potraktowania. Czy/w jaki sposób polityka protekcjonizmu celnego oddziaływała na wzrost gospodarczy

⁴⁰ S. Waschko, *Celnictwo w Polsce przedrozbiorowej (cła i polityka celna, instruktarze i postępowanie celne)*, Sopot–Poznań 1960, s. 185.

⁴¹ R. Rybarski, *Skarbowość...*, s. 56.

⁴² Ibidem, s. 55, 64–65.

⁴³ Ibidem, s. 67–68.

w Rzeczypospolitej? Jak inwestowano wydatki z ceł? Nie ulega wątpliwości, że na wynikach polityki celnej w Rzeczypospolitej zaważyły nie tylko intencje władz lub nawet w miarę sprawnie działająca administracja, lecz także inne czynniki. Należała tu polityka handlowa krajów ościennych, na przykład pruskie cło wwozowe i tranzytowe, umowa handlowa Rzeczypospolitej z Prusami (1775) nakładająca na import wysokie cło. Wywarła ona także wpływ na przygotowanie instrukcji celnych, a więc ustanowienie stawek celnych⁴⁴. Do tego pamiętajmy, że w 1766 roku pod naciskiem Prus zlikwidowano cło generalne⁴⁵. Poza tym na politykę celną oddziaływała silna pozycja szlachty. Z pewnością niebagatelną rolę w procesie realizacji ówczesnego kursu czy eksperymentu gospodarczego odegrał banalny brak czasu.

Za motto szóstego rozdziału może posłużyć stwierdzenie podstarosty pińskiego Mateusza Butrymowicza: „Doświadczając Komisja, że posyłanie częstych na Komory celne lustracji, wzbudzając czułość w oficjalistach istotną do pomnożenia prowentów skarbowych staje się potrzebną”⁴⁶. Z czego wynika – rzecz jasna, że celnicy podlegali bieżącej kontroli Komisji Skarbowej. Sprawując nadzór nad postępowaniem służby celnej, komisarze sporządzali lustracje na podstawie przedkładanych z komór raportów oraz doniesień kupców. Jak wykazują wyniki poszukiwań archiwalnych Autorki, pierwsza lustracja celna w Wielkim Księstwie Litewskim została przeprowadzona na komorach położonych na granicy Prus i Kurlandii w 1769 roku przez podkomorzego upickiego Jerzego Leparskiego (s. 184–196). Posiadamy o nim niewiele informacji, aczkolwiek w ostatnich latach badania w zakresie biografistyki nieco się posunęły⁴⁷.

⁴⁴ Ibidem, s. 53, 57, 60.

⁴⁵ M. Drozdowski, *Osiemnastowieczne źródło antagonizmu między Polską a Prusami*, „Przegląd Zachodni” 1980, nr 4, s. 75–78.

⁴⁶ M. Butrymowicz, *Relacya Examinu Rachunku Kommissyi Skarbu W.X.L. Z Drugich Dwoch Lat: Zawieraiących Cztery Raty Połroczne to iest: 7brową 1788., Marcową i 7brową 1789. R. oraz Marcową 1790. Roku, niemniej dwie Raty nowe Kwartałowe Styczniową i Juniową 1790 Roku, przez tęż samą Deputacyą czynionego*, [1791], s. 94.

⁴⁷ A. Мацук, *Барацьба магнацкіх групавак у ВКЛ (1717–1763 гг.)*, Мінск 2010, с. 526–527; *Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego: spisy*, t. 2, *Województwo trockie XIV–XVIII wiek*, red. A. Rachuba, opr. H. Lulewicz, A. Rachuba, P. Romaniuk, A. Haratym, Warszawa 2009, s. 485, 498, 508.

Kolejna część tego rozdziału została poświęcona omówieniu lustracji komór celnych przez Tadeusza Andrzejkowicza z 1774 roku, co miało związek z uszczupleniem terytorium kraju po pierwszym rozbiórce oraz zmniejszeniu wpływów z ceł do budżetu z inflanckiej oraz białoruskiej repartycji. Jak wynika z analizy źródeł, powyższe lustracje stanowiły podstawę ułożenia instrukcji dla lustratorów (s. 199). Materiały archiwalne pozwoliły Autorce na omówienie wyników inspekcji komór z 1786 roku oraz analizę uwag dotyczących skarbowości oraz celnictwa poczynionych przez Michała Kleofasa Ogińskiego.

Autorka ujmuje wymowny przypadek superintendenta szałwnej jurborskiej komory Joachima Klikowicza, oskarżanego o malwersacje oraz nadużycie stanowiska. Udzielał on bowiem na weksle pożyczki i „pod słowo honoru” brał kredyty. Nie dopełnił służbowych obowiązków, nie dostarczając do Komisji Skarbowej w Grodnie jesienią 1787 roku 160 tysięcy złotych. W konsekwencji kwotę strat skarbu oszacowano na blisko 315 tysięcy złotych, czyli połowę rocznego dochodu komory⁴⁸.

Nawiązując do problemu poruszonego w tej ostatniej partii monografii, chciałbym wskazać praktycznie nieobecny, aczkolwiek wart uwagi wątek. Nasuwa się pytanie: Czy relacje oficjalistów celnych ograniczały się do kontaktów z Komisją Skarbową, która nadzorowała i kontrolowała działalność urzędów celnych?

Jak wiadomo, rozwój gospodarki jest powiązany ze sprawnym zarządzaniem państwem. Nie można wykluczyć tego, że ówczesne niepowodzenia reformatorskie miały związek z poszukiwaniem optymalnych rozwiązań w zakresie administracji. W funkcjonującej do okresu Sejmu Wielkiego konstrukcji zarządu państwowego

⁴⁸ *Korrespondencja listowna jw. podskarbiego nadwornego litewskiego i niektórych kommissyi litewskiej kommissarzy z jp. Kabrym i jp. Święszkowskim, tegoż bankiera plenipotentem z przyłączeniem listu odecessowanego Klikowicza do ur. Oskierki iako kawenta pisanego*, [post 1 VI 1787], <https://academica.edu.pl/reading/readSingle?cid=129463858&uid=127894584> (dostęp: 17.10.2025); J. Klikowicz, *Odpowiedz na zarzuty W. Oskierki Ex Kommendanta Bryg. Usar., Poręcznika Odecessowanego Klikowicza od Kommissyi przez Stany Seymuiące na Seymie roku 1786 wybranej*, [Incipit:] *Sprawę Publiczną, a jeszcze w oczach Narodu i przeciw Kommissyi Skarbu Litt [...]*, [po 1789], <https://opac.mbp.lublin.pl/ici/recorddetail?id=oai%3Apolona.pl%3A127047524> (dostęp: 17.10.2025); A. Oskierko, *Skarga na niesprawiedliwość ze strony Komisji Skarbu W.K. Litewskiego w związku ze sprawą Klikowicza*, [Incipit:] *W sprawę publiczną, gdzie skarb skrzywdzony nadgrody czeka*, [post VI 1790] <https://academica.edu.pl/reading/readSingle?page=1&uid=127663436> (dostęp: 17.10.2025).

w Rzeczypospolitej brakowało jednego ważnego ogniwa, czyli organów władzy terytorialnej. Dopiero w listopadzie 1789 roku na mocy ustawy sejmowej założono kolegialne organy administracji terenowej, czyli komisje cywilno-wojskowe posiadające szerokie pole kompetencyjne.

Rozbudowa zarządu na szczeblu lokalnym w latach 1789–1792 miała przyczynić się do usprawnienia działalności aparatu administracyjnego w zakresie skarbowości oraz rozwoju gospodarki. Do szerokiego zakresu zadań komisji porządkowych należało bowiem pobieranie podatków, usprawnienie komunikacji i regulowanie stosunków „oficjalistów skarbowych” z kupcami⁴⁹.

Fakt powołania organów władzy w terenie w okresie Sejmu Czteroletniego skłania do wyjaśnienia, w jaki sposób układały się stosunki pomiędzy tymi nowo powstałymi organami administracji publicznej a Komisją Skarbową oraz urzędami celnymi. Ten aspekt wzajemnych relacji urzędów celnych z terenowymi ogniwami administracji państwowej w latach 1789–1792 został w omawianej pracy całkowicie niedostrzeżony⁵⁰. Tymczasem zapoznanie się z materiałami komisji porządkowych mogłoby pozwolić na uchwycenie tego zagadnienia.

Wątek pracy urzędów celnych występuje w korespondencji komisarzy porządkowych z Komisją Skarbową. Oto parę przykładów. Jak wynika z ksiąg Komisji Cywilno-Wojskowej województwa połockiego w październiku 1790 roku, komisja ta wystawiła instrument na pisarstwo celne Franciszkowi Krajewskiemu. Od tego czasu chorągiew skarbową i oficjaliści celni byli obowiązani do składania raportu przed komisją porządkową⁵¹. Administracja lokalna miała sprzyjać lepszemu informowaniu ludności o zmianach ustawodawstwa. Przykładowo 31 grudnia 1791 roku w księgach grodzieńskiej komisji cywilno-wojskowej zanotowano o odebraniu przez komisarzy

⁴⁹ *Volumina legum*, t. IX, Kraków 1889, s. 140–142; R. Rybarski, *Skarbowość...*, s. 69.

⁵⁰ Księgi komisji porządkowych są przechowywane w Narodowym Archiwum Historycznym Białorusi w Mińsku (J. Gordziejew, *Komisje Porządkowe Cywilno-Wojskowe w Wielkim Księstwie Litewskim w okresie Sejmu Czteroletniego (1789–1792)*, Kraków 2010; Ю. Гардзееў, *Цывільна-вайсковыя парадкавыя камісіі ў Вялікім Княстве Літоўскім у часы Чатырохгадовага сойма (1789–1792)*, Смаленск 2014).

⁵¹ LVIA, F. 11 ap. 1 b. 155 k. 10, 20, 45.

oraz przymocowaniu „do drzwi izby sądowej” uniwersału Komisji Skarbowej, na mocy którego znoszono komory celne między Litwą a Koroną⁵².

W pracy przewija się wątek handlu oraz przemytu, zarówno jego zwalczania, jak i ułatwiania tegoż procederu (s. 54–55, 76, 98). Autorka przytacza przypadek karczmy „Pustelnik” zbudowanej w lesie w województwie połockim, od której – jak wykazała rewizja z 1765 roku – za granicę prowadziły dwa gościńce omijające komory celne oraz przez które kierowali się przemytnicy do Inflant, Kurlandii i Prus.

W 1791 roku litewska Komisja Skarbowa poinformowała komisję porządkową orszańską o „zdarzającej się często przez żołnierzy kontrabandy tabaczej” w repartycji białoruskiej, na przykomorku białynickim, nadmieniając o obowiązku administracji lokalnej zapobieżenia procederu uszczuplającemu skarb publiczny⁵³. 17 kwietnia 1790 roku komisarze postawscy zgłosili Komisji Skarbowej fakty „użaleń, które obywatele p[owia]tu oszmiań[skiego] z umniejszonego waloru monet [...] przy importancji podatku czynią. [...] żąda zastanowienia się, czyby nie było pożyteczniejszym zalecić straży na komorach bronienia wywozu za granicę tych to w walorze u nas zniżonych monet”⁵⁴.

15 maja 1790 roku komisarze powiatu wilkomierskiego, komunikując się z Komisją Skarbową, uczynili „przełożenie [...] z potrzebą zalecenia oficjalistom celnym, ażeby od cudzoziemców z majątkiem wschodzących podatku nie brali”, ponieważ „wymagając płaty, tymże cudzoziemców odstręczają”⁵⁵.

Autorka przywołuje – aczkolwiek na marginesie pracy – współpracę celników z Komisją Wojskową, co wskazywałoby na potrzebę zapoznania się z zawartością zespołu Komisji Wojskowej przechowywanej w zbiorach Litewskiego Państwowego Archiwum Historycznego⁵⁶.

⁵² Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (dalej НГАБ), Ф. 1887 воп. 1 спр. 3 арк. 52.

⁵³ Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, F 17–282 k. 82.

⁵⁴ LVIA, F. 11 ap. 2 b. 227 k. 163.

⁵⁵ LVIA, F. 11 ap. 2 b. 227 k. 269.

⁵⁶ LVIA, F. 4.

Należy zauważyć, że poza swoją tradycyjną funkcją komory celne pełniły funkcję przejścia granicznego. Przykładowo w 1790 roku komisarze brastawscy złożyli raport do Komisji Wojskowej, sygnalizując konieczność opatrzenia komór celnych na granicy kurlandzkiej w Brastawiu i Dru⁵⁷. W 1790 roku komisarze pińscy informowali Komisję Skarbową o „markierantach moskiewskich” na komorach „odeclonych”⁵⁸. W 1792 roku, w trakcie toczącej się z Rosją wojny, komisarze grodzieńscy na komorze celnej szczeperskiej dokonywali kontroli kupców rosyjskich⁵⁹.

Zdaję sobie sprawę, iż kwerendy archiwalne są zadaniem złożonym, implikującym liczne trudności, które wynikają także z rozproszenia archiwaliów. Toteż chciałbym podkreślić, że w przypadku kontynuacji badań nad powyższym tematem wypadałoby poszerzyć bazę źródłową.

Przytoczę tu parę przykładów zbiorów, które mogłyby uzupełnić narrację. I tak na przykład materiały dotyczące prezentowanej problematyki można spotkać w zbiorach Biblioteki Czartoryskich w Krakowie⁶⁰ czy Archiwum Głównego Akt Dawnych. Są to instruktarze celne, między innymi *Generalny instruktarz celny* z 1775 roku, *Instruktarz cła i soli* oraz *Instrukcja dla JPP oficyalistów względem ekspedycji celnej* z 1788 roku⁶¹, rachunki celne z tegoż okresu z zasobów Archiwum Kameralnego⁶².

Należy tu także wskazać *Wywody prawa o cłach W.X. Litewskiego...*, zawierające wzmiankę o propozycjach opracowania instruktarza celnego podskarbiego nadwornego litewskiego Antoniego Tyzenhauza z 1766 roku⁶³. W zbiorach biblioteki Uniwersytetu

⁵⁷ LVIA, F. 4 ap. 2 b. 19 k. 2, 7, 100.

⁵⁸ НГАБ, Ф. 1938 воп. 1 спр. 1 арк. 12adv.

⁵⁹ НГАБ, Ф. 1887 воп. 1 спр. 3 арк. 142.

⁶⁰ Przykład stanowić mogą zbiór korespondencji Stanisława Augusta z Antonim Tyzenhauzem (sygn. 714–721), *Percepta celnego skarbu litewskiego* 1786–1791 (sygn. 939), *Dyspozycja IchMciom Panom superintendentom...względem ekspedycji celnych kupców litewskich na komorach koronnych czynić się mianych...* (sygn. 1174).

⁶¹ Archiwum Głównego Akt Dawnych (dalej AGAD), tak zwana Metryka Litewska 1/10/0/10/27 k. 1004–1053. Należy tu także wspomnieć o licznych kopiach instruktarza celnego z 1775 roku (Vilniaus universiteto biblioteka, Retų spaudinių skyrius, nr 16853).

⁶² Archiwum Kameralne, <http://www.agad.gov.pl/pomoce/AKamer8.xml> (dostęp: 17.10.2025).

⁶³ *Wywody prawa o cłach W.X. Litewskiego, na których ułożenie Instruktarza do exakcji celnych fundować się powinno*, 1766, https://platforma.bk.pan.pl/en/search_results/197177 (dostęp: 17.10.2025); S. Waschko, *Celnictwo...*, s. 86.

Wileńskiego jest przechowywany rękopis pt. *Protokół czyli zbiór urzędzeń, sancyów, instrukcji, uniwersałów Komisji Rze[czy]p[ospo]l[it]ey W[ielkiego] X[iestwa] Litewskiego dla oficjalistów skarbowych z lat 1765–1790*⁶⁴.

W niniejszej pracy zabrakło omówienia innych wątków. Przykładowo w monografii nie uwzględniono głośniejszej sprawy zatargu o podatki w dobrach Taurogi należących do Hohenzollernów, które – jak podają źródła – „nad granicą pruską leżących [...] w opłacie zaś celnej od dawna dotąd nie ulegają”⁶⁵. Brakuje także omówienia kwestii handlu winem oraz kosztów ponoszonych przez kupców handlujących „zagranicznymi trunkami”, wysokości wybierania czopowego. Problem ten na łamach „Dziennika Handlowego” w 1786 roku podnosił Ignacy Tarankiewicz⁶⁶. Gwoli ścisłości należy zauważyć, że w swoim czasie tej postaci Autorka poświęciła sporo uwagi⁶⁷.

Chciałbym także poczynić kilka drobnych uwag natury technicznej. Pożądane byłoby przygotowanie krótkiego streszczenia w językach obcych w celu zapoznania obcojęzycznych czytelników z treścią monografii. Do tekstu pracy wkradły się drobne literówki. Do usterek edycyjnych należy błędnie podane nazwisko Waszko, ma być Waschko (s. 21, 22, 139, 140, 147, 241, 242), nie Pilipczak-Kocur, lecz Filipczak-Kocur (s. 22, 241). Jak można domyślać się do potknięć technicznych należy wzmianka o utworzeniu po drugim rozbiore repartycji ruskiej w Kownie (?) oraz żmudzkiej w Nowogrodku (s. 122).

4. Zakończenie

Reasumując, powyższe rozważania należy potraktować jako głos w dyskusji niepretendujący do dokonania najpełniejszej analizy powyższego dzieła. Faktem jest,

⁶⁴ Vilniaus universiteto biblioteka, Rankraščių skyrius, F5-B65 3399.

⁶⁵ Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie, rkps 568 k. 14, 40–43; J. Gordziejew, *Materiały źródłowe do dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, cz. 2. *Z zagadnień skarbowości w dobie stanisławowskiej*, „Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie” 2004, R. 49, s. 154–156.

⁶⁶ I. Tarankiewicz, *O uciążliwym wybieraniu czopowego z trunków zagranicznych w Prowincji Lit.*, „Dziennik Handlowy”, R. I, 1786, s. 473–474.

⁶⁷ I. Кітурка, „Гандлёвы дзённік” („Dziennik handlowy”) як крыніца па эканамічнай гісторыі Менска апошняй чвэрці XVIII ст., [w:] Мінск і мінчане: дзесяць стагоддзяў гісторыі (да 510- годдзя атрымання Менскам магдэбургскага права): матэрыялы Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі, Мінск, 4–5 верасня 2009 г., рэд. А. Каваленя і інш., Мінск 2010, с. 57–64.

że Autorka nie tylko podsumowała stan badań, lecz także wyeksplorowała dotychczas słabo rozpoznane pole badawcze poprzez wprowadzenie do obiegu naukowego korpusu nieznanych źródeł. Zapoznanie się z tekstem pracy wskazuje, że jest to logicznie przemyślane studium stanowiące plon wieloletnich kwerend archiwalnych, *de facto* pierwsza całościowa monografia poszerzająca dotychczasową wiedzę na temat funkcjonowania służby celnej w Wielkim Księstwie Litewskim w okresie stanisławowskim.

Książka wnosi sporo nowych ustaleń faktograficznych, stanowiąc tym samym cenny wkład do poznania tematu. Nie ulega wątpliwości, że omawiana monografia stanowi asumpt do głębszej refleksji nad zagadnieniem państwowej polityki gospodarczej oraz kształtowania się stosunków administracyjnoprawnych w Rzeczypospolitej w XVIII wieku. Dlatego zarówno wzbogaca ona naszą wiedzę, jak i postuluje konieczność dalszych badań w tym kierunku.

Bibliografia

Źródła

- Akty, izdavaemye Vilenskoû arheografičeskoû kommissieû*, t. VII: *Akty Grodnenskogo grodzkogo suda*, Vil'no, 1874 [*Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею*, т. VII: *Акты Гродненского гродского суда*, Вильно, 1874].
- Archiwum Główne Akt Dawnych, Tzw. Metryka Litewska 1/10/0/10/27, Archiwum Kameralne.
- Biblioteka Czarторыskich w Krakowie, sygn. 714–721, 939, 1174.
- Biblioteka Naukowa PAU i PAN w Krakowie, rkps 568.
- Butrymowicz Mateusz, *Relacya Examinu Rachunku Kommissyi Skarbu W.X.L. Z Drugich Dwoch Lat: Zawieraiących Cztery Raty Połroczne to iest: 7brową 1788., Marcową i 7brową 1789. R. oraz Marcową 1790. Roku, niemniey dwie Raty nowe Kwartałowe Styczniową i Juniową 1790 Roku, przez tęż samą Deputacyą czynionego*, [1791].
- Klikowicz Joachim, *Odpowiedz na zarzuty W. Oskierki Ex Kommendanta Bryg. Usar., Poręcznika Odecessowanego Klikowicza od Kommissyi przez Stany Seymuiące na Seymie roku 1786 wybranej* [Incipit:] *Sprawę Publiczną, a jeszcze w oczach Narodu i przeciw Kommissyi Skarbu Litt* [...], [po 1789], <https://opac.mbp.lublin.pl/ici/record-detail?id=oai%3Apolona.pl%3A127047524> (dostęp: 17.10.2025).
- Konarski Stanisław, *O skutecznym rad sposobie albo o utrzymywaniu ordynaryjnych sejmów*, cz. IV, Warszawa 1763.

- Korrespondencja listowna jw. podskarbiego nadwornego litewskiego i niektórych kommissyi litewskiej kommissarzy z jp. Kabrym i jp. Święszkowskim, tegoż bankiera plenipotentem z przyłączeniem listu odecassowanego Klikowicza do ur. Oskierki iako kawenta pisanego*, [post 1 VI 1787], <https://academica.edu.pl/reading/readSingle?cid=129463858&uid=127894584> (dostęp: 17.10.2025).
- Lietuvos mokslų akademijos Vrublevskių biblioteka, F 17–282 k. 82.
- Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas, F. 11 ap. 2 b. 227.
- Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas, F. 11 ap. 1 b. 155.
- Lietuvos Valstybės Istorijos Archyvas, F. 4 ap. 2 b. 19.
- Nacyânal'ny gîstaryčny arhiŭ Belarusi, F. 1887 vor. 1 spr. 3. [Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі, Ф. 1887 воп. 1 спр. 3].
- Nacyânal'ny gîstaryčny arhiŭ Belarusi, F. 1938 vor. 1 spr. 1. [Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі, Ф. 1938 воп. 1 спр. 1].
- Nax Ferdynand, *Uwagi nad uwagami, czyli obserwacye nad książką, która w roku 1785 wyszła pod tytułem Uwagi nad życiem Jana Zamojskiego kanclerza i hetmana w. kor.*, Warszawa 1789.
- Oskierko Antoni, *Skarga na niesprawiedliwość ze strony Komisji Skarbu W.K. Litewskiego w związku ze sprawą Klikowicza*, [Incipit:] *W sprawę publiczną, gdzie skarb skrzywdzony nadgrody czeka*, [post VI 1790], <https://academica.edu.pl/reading/readSingle?page=1&uid=127663436> (dostęp: 17.10.2025).
- Tarankiewicz Ignacy, *O uciążliwym wybieraniu czopowego z trunków zagranicznych w Prowincji Lit.*, „Dziennik Handlowy” 1786, R. I, s. 473–474.
- Vilniaus universiteto biblioteka, Rankraščių skyrius, F5-B65 3399.
- Vilniaus universiteto biblioteka, Retų spaudinių skyrius, nr 16853.
- Volumina legum*, t. VII, Petersburg 1860.
- Volumina legum*, t. IX, Kraków 1889.
- Wywody prawa o cłach W.X. Litewskiego, na których ułożenie Instruktarza do exakcyi celnych fundować się powinno*, 1766, https://platforma.bk.pan.pl/en/search_results/197177 (dostęp: 17.10.2025).

Literatura

- Bieniarzówna Janina, *Projekty reform magnackich w połowie XVIII wieku (nowe dążenia ekonomiczne)*, „Przegląd Historyczny” 1951, t. 42, s. 304–330.
- Chaunu Pierre, *Cywilizacja wieku Oświecenia*, Warszawa 1989.
- Cieśla Maria, *Żydowskie celnicy w Wielkim Księstwie Litewskim w XVII–XVIII wieku*, „Studia Judaica” 2016, t. 19, nr 2(38), s. 229–249.
- Danowska Ewa, *Komisja Skarbu Koronnego 1764–1794. Komisarze jako elita władzy wykonawczej*, rozprawa doktorska, Kraków 1995, <https://rep.up.krakow.pl/xmlui/handle/11716/1875?show=full> (dostęp: 17.10.2025).

- Drozdek Adam, *Cło w czasach panowania Piastów*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2016, t. 15, z. 1, s. 33–47.
- Drozdowski Marian, *Osiemnastowieczne źródło antagonizmu między Polską a Prusami*, „Przegląd Zachodni” 1980, nr 4, s. 72–87.
- Filipczak-Kocur Anna, *Skarb litewski za pierwszych dwu Wazów (1587–1648)*, Wrocław 1994.
- Gardzeeŭ Ŭry, *Cyvil'na-vajskovyâ paradkavyâ kamisii ŭ Vâlikim Knâstve Litoŭskim u časy Čatyrohgadovaga sojma (1789–1792)*, Smalensk 2014 [Гардзееў Юры, *Цывільна-вайсковыя парадкавыя камісіі ў Вялікім Княстве Літоўскім у часы Чатырохгадовага сойма (1789–1792)*, Смаленск 2014].
- Gierowski Józef, *Polska, Saksonia i plany absolutystyczne Augusta II*, [w:] *Polska w epoce Oświecenia. Państwo, społeczeństwo, kultura*, red. Bogusław Leśnodorski, Warszawa 1971, s. 60–105.
- Gordziejew Jerzy, *Komisje Porządkowe Cywilno-Wojskowe w Wielkim Księstwie Litewskim w okresie Sejmu Czteroletniego (1789–1792)*, Kraków 2010.
- Gordziejew Jerzy, *Materiały źródłowe do dziejów Wielkiego Księstwa Litewskiego*, cz. 2. *Z zagadnień skarbowości w dobie stanisławowskiej*, „Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie” 2004, R. 49, s. 127–166.
- Ìstorîâ torgìvli, podatків ta mita. *Materiali XVII mižnarodnoï naukovoï konferencii 26–27 žovtnâ 2023 r., Dnipro 2023* [Історія торгівлі, податків та мита. Матеріали XVII міжнародної наукової конференції 26–27 жовтня 2023 р., Дніпро 2023].
- Izdebski Hubert, *Historia administracji*, wyd. 5, Warszawa 2001.
- Kiturka ĭryna, „*Gandlëvy džënnik*” („*Dziennik handlowy*”) âk krynica pa èkanamičnaj gìstoryi Menska apošnâj čvèrci XVIII st., [w:] *Mìnsk i mìnčane: dzesâc' stagoddzâŭ gìstoryi (da 510-goddzâ atrymannâ Menskam magdèburgskaga prava): matèryâly Mižnarodnaj navukova-praktyčnaj kanferèncyi*, Mìnsk, 4–5 verasnâ 2009 g., red. A. Kavalenâ i ìnš., Mìnsk 2010, s. 57–64 [Кітурка Ірына, „Гандлёвы дзённік” („*Dziennik handlowy*”) як крыніца па эканамічнай гісторыі Менска апошняй чвэрці XVIII ст., [w:] *Мінск і мінчане: дзесяць стагоддзяў гісторыі (да 510-годдзя атрымання Менскам магдэбургскага права): матэрыялы Міжнароднай навукова-практычнай канферэнцыі*, Мінск, 4–5 верасня 2009 г., рэд. А. Каваленя і інш., Мінск 2010, с. 57–64].
- Kiturka ĭryna, *Dzâržaŭnyâ ŭladannì na zemlâh Belarusi ŭ drugoj palove XVII–XVIII st.: palityka gaspadarčaga adnaŭlennâ i razvìccâ*, Grodna 2013 [Кітурка Ірына, *Дзяржаўныя ўладанні на землях Беларусі ў другой палове XVII–XVIII ст.: палітыка гаспадарчага аднаўлення і развіцця*, Гродна 2013].
- Kula Witold, *Szkice o manufakturach w Polsce XVIII wieku*, t. 1, Warszawa 1956.
- Kunigielis Joanna, *Organizacja funkcjonowania mostów i grobli w Wielkim Księstwie Litewskim od drugiej połowy XV do końca XVI wieku – zarys problematyki*, „Rocznik Lituanistyczny” 2021, t. 7, s. 39–58.

- Kutrzeba Stanisław, *Taryfy celne i polityka celna w Polsce (od XII do XV wieku)*, „*Ekonomista*” 1902, R. II, t. 1, s. 189–211.
- Kutrzeba Stanisław, *Taryfy celne i polityka celna w Polsce (od XII do XV wieku)*, „*Ekonomista*” 1902, R. II, t. 2, s. 33–48.
- Lipiński Edward, *Studia nad historią polskiej myśli ekonomicznej*, Warszawa 1956.
- Macuk Andrej, *Baracba magnackih grupovak u VKL (1717–1763 gg.)*, Minsk 2010 [Мацук Андрэй, *Барацьба магнацкіх групавак у ВКЛ (1717–1763 гг.)*, Мінск 2010].
- Malec Dorota, Malec Jerzy, *Historia administracji nowożytnej*, Kraków 1996.
- Malec Jerzy, *Polska myśl administracyjna XVIII w.*, Kraków 2008.
- Malec Jerzy, *Studia z dziejów administracji nowożytnej*, Kraków 2003.
- Meleško Vasilij, *K voprosu o sostoânii èkonomiki Belorussii i Litvy v konce XVIII v.*, „*Sovetskoe slavânovedenie*” 1969, nr 2, s. 69–78 [Мелешко Василий, *К вопросу о состоянии экономики Белоруссии и Литвы в конце XVIII в.*, „*Советское славяноведение*” 1969, № 2, с. 69–78].
- Pertakowski Adam, *Rządy nasze są popsowane, poprawy więc potrzebują, a nie odmiany... Józefa Andrzeja Załuskiego koncepcja funkcjonowania ustroju Rzeczypospolitej*, „*Krakowskie Studia z Historii Państwa i Prawa*” 2012, t. 5, z. 2, s. 133–148.
- Pietkiewicz Krzysztof, *Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka*, Poznań 1995.
- Pilarczyk Piotr, *Polityka gospodarcza jako czynnik kształtowania rozwiązań prawnych. Wpływ na regulacje celne w polskiej skarbowości od XVIII do XX wieku*, „*Studia z Dziejów Państwa i Prawa Polskiego*” 2013, t. XVI, s. 73–87.
- Pro vidannâ* [Про видання], <http://customshistory.umsf.in.ua> (dostęp: 17.10.2025).
- Rostworowski Emanuel, *Polska w układzie sił politycznych Europy*, [w:] *Polska w epoce Oświecenia. Państwo, społeczeństwo, kultura*, red. Bogusław Leśnodorski, Warszawa 1971, s. 11–59.
- Rybarski Roman, *Skarb i pieniądz za Jana Kazimierza, Michała Korybuta i Jana III*, Warszawa 1939.
- Rybarski Roman, *Skarbowość Polski w dobie rozbiorów*, Kraków 1937.
- Sahanowicz Hienadź, *Losy białoruskiej historiografii: od sowietyzacji do zachodniorusizmu nowego typu*, „*Studia Białorutenistyczne*” 2009, nr 3, s. 108–124.
- Skibiński Mieczysław, *Europa a Polska w dobie wojny o sukcesję austriacką w latach 1740–1745*, t. II, *Dokumenty*, Kraków 1913.
- Šmigelskytė-Stukienė Ramunė, Brusokas Eduardas, Glemža Liudas, Jurgaitis Robertas, Rakutis Valdas, *Modernios administracijos tapsmas Lietuvoje: valstybės institucijų raida 1764–1794 metais*, Vilnius 2014.
- Stankiewicz Wacław, *Historia myśli ekonomicznej*, wyd. III, Warszawa 2007.
- Torgovlâ, kupečestvo i tamožennoe delo v Rossii v XVI–XX vv.: sbornik materialov meždunarodnoj naučnoj konferencii (Sankt-Peterburg, 17–20 sentâbrâ 2001 g.)*, sost. A. Razdorskij, Sankt-Peterburg 2001 [Торговля, купечество и таможенное

дело в России в XVI–XVIII вв.: сборник материалов международной научной конференции (Санкт-Петербург, 17–20 сентября 2001 г.), сост. А. Раздорский, Санкт-Петербург 2001].

Torgovlâ, kupečestvo i tamožennoe delo v Rossii v XVI–XVIII vv.: sbornik materialov meždunarodnoj naučnoj konferencii (Novosibirsk, 27–29 sentâbrâ 2022 g.), sost. A. Razdorskij, Sankt-Peterburg–Novosibirsk 2022 [Торговля, купечество и таможенное дело в России в XVI–XX вв.: тезисы докладов Пятой международной научной конференции (Новосибирск, 27–29 сентября 2022 г.), сост. А. Раздорский, Санкт-Петербург–Новосибирск 2022].

U GrDU imâ Ânkî Kupaly adbylasâ prèzentacyâ managrafiî „Dzâržaŭnaâ mytnaâ služba Vâlikaga Knâstva Litoŭskaga ŭ drugoj palove XVIII stagoddzâ (1764–1795 gady)”, aŭtar – rèktar unìversitàta Iryna Kìturka [УГрДУ імя Янкі Купалы адбылася прэзентацыя манаграфіі „Дзяржаўная мытная служба Вялікага Княства Літоўскага ў другой палове XVIII стагоддзя (1764–1795 гады)”, аўтар – рэктар універсітэта Ірына Кітурка], <https://www.grsu.by/component/k2/item/48146-u-grdu-imya-yanki-kupaly-adbylasya-prezentatsyya-managrafii-dzyarzha-naya-mytnaya-sluzhba-vyalikaga-knyastva-lito-skaga-drugoj-palove-xviii-stagoddzja-1764-1795-gady-a-tar-rektar-universiteta-iryna-kiturka.html> (dostęp: 17.10.2025).

Urzędnicy Wielkiego Księstwa Litewskiego: spisy, t. 2, Województwo trockie XIV–XVIII wiek, red. Andrzej Rachuba, opr. Henryk Lulewicz, Andrzej Rachuba, Przemysław Romaniuk, Andrzej Haratym, Warszawa 2009.

V Meždunarodnaâ naučnaâ konferenciâ „Torgovlâ, kupečestvo i tamožennoe delo v Rossii v XVI–XX vv.” [V Международная научная конференция „Торговля, купечество и таможенное дело в России в XVI–XX вв.”], https://spbiiran.ru/scientific_forums/conferences/torgovlya-kupechestvo-i-tamozhennoe-delo-v-rossii-v-xvi-xx-vv/v-mezhdunarodnaya-nauchnaya-konferenciya-torgovlya-kupechestvo-i-tamozhennoe-delo-v-rossii-v-xvi-xx-vv (dostęp: 17.10.2025).

Witkowski Wojciech, *Historia administracji w Polsce 1764–1989*, Warszawa 2007.

Waschko Stanisław, *Celnictwo w Polsce przedrozbiorowej (cła i polityka celna, instruktarze i postępowanie celne)*, Sopot–Poznań 1960.

Waschko Stanisław, *Handel zagraniczny Polski (od czasów najdawniejszych do najnowszych)*, Sopot 1963.

Weymann Stefan, *Cła i drogi handlowe w Polsce Piastowskiej*, Poznań 1938.

Zahorski Andrzej, *Centralne instytucje policyjne w Polsce w dobie rozbiorów*, Warszawa 1959.

Zielińska Zofia, *Walka „Familii” o reformę Rzeczypospolitej 1743–1752*, Warszawa 1983.

► STRESZCZENIE

RECENZJA:

Ірына Кітурка, *Дзяржаўная мытная служба Вялікага Княства Літоўскага ў другой палове XVIII стагоддзя (1764–1795 гады)*, Гродна 2023, с. 359

Okres stanisławowski w Rzeczypospolitej charakteryzował się wprowadzeniem nowoczesnych rozwiązań administracyjnych oraz próbami reform ekonomicznych. Jedną z niezagospodarowanych luk poznawczych dotyczących historii tego okresu wypełnia rozprawa Iryny Kiturki, która ukazała się drukiem w 2023 roku. Przedmiotem refleksji badawczej Autorki monografii jest analiza funkcjonowania służby celnej w Wielkim Księstwie Litewskim w latach 1765–1795. Niewątpliwą zaletą pracy jest zgromadzenie, analiza oraz wprowadzenie do obiegu naukowego różnorodnych materiałów źródłowych pochodzących ze zbiorów Litewskiego Państwowego Archiwum Historycznego w Wilnie, co świadczy o odkrywczym charakterze pracy.

Narracja monografii jest wielowątkowa. Swoje rozważania Autorka rozpoczyna od omówienia stanu badań nad historią celnictwa w regionie. W kolejnych rozdziałach zarysowuje całokształt uwarunkowań oddziaływających na reformy stanisławowskie, omawia szerokie spektrum działalności służby celnej na Litwie świadczące o kształtowaniu zrębów nowożytnej administracji w Rzeczypospolitej opierającej się na zasadach hierarchiczności oraz fachowości. Przedstawia też proces reorganizacji służby celnej w okresie rozbiorów. W swojej pracy Autorka porusza problem czynników wywierających wpływ na efektywność pracy służby celnej, a mianowicie wydarzeń wojennych oraz polityki sąsiednich mocarstw, ich ingerencji w wewnętrzne sprawy państwa.

Niniejsze rozważania zawierają również uwagi oraz wskazówki kierunków dalszych badań, wątki wymagające rozwinięcia lub szerszego omówienia. Należą tu między innymi próba oceny polityki gospodarczej w okresie stanisławowskim, w tym ówczesnej polityki celnej oraz jej skuteczności, oddziaływania osiemnastowiecznej myśli ekonomicznej oraz administracyjnej na kształty nowożytnych urzędów administracji w Rzeczypospolitej w latach 1764–1795, wreszcie współpracy urzędów celnych z nowo powstałymi w okresie Sejmu Czteroletniego organami władzy w terenie.

Recenzowana praca Iryny Kiturki stanowi rzetelne i kompleksowe studium nad historią administracji celnej w Wielkim Księstwie Litewskim w okresie stanisławowskim.

► SUMMARY

REVIEW:

Ірына Кітурка, Дзяржаўная мытная служба Вялікага княства літоўскага ў другой палове XVIII стагоддзя (1764–1795 гады), Гродна 2023, с. 359
[Iryna Kiturka, *State Customs Service of the Grand Duchy of Lithuania in the Second Half of the 18th Century (1764–1795)*, Hrodna 2023, pp. 359]

The period of Stanisław Poniatowski's reign was characterised by modernisation of administrative solutions and the attempts of economic reforms. The book of Iryna Kiturka (published in 2023) covers one of the little-studied issues concerning this very period. The author focuses on the research of the customs service functioning in the Grand Duchy of Lithuania in the years 1765–1795. The virtues of this book include: the collection, analysis and introduction of different sources from the Lithuanian State National Archives in Vilnius, the fact, which in our opinion, indicates the groundbreaking nature of the research.

The author touches upon different issues in her book. She starts with a historiographic overview of the customs history in the Polish-Lithuanian Commonwealth. In the following sections of the research she outlines the entire set of conditions causing the set of reforms at the end of the 18th century, considers different aspects of the customs service activities on the territory of the GDL, which in its turn evidences the formation of the framework of the modern administrative system based on the principles of hierarchy and proficiency. The book also deals with the problem of customs service reorganisation at the times of partitions. While analysing the problem of the customs service efficiency the researcher focuses on such ones as and the policies of the neighbouring powers and their interference in the internal affairs of the state.

The review also contains some remarks and suggestions for further research, themes that require further development or broader discussion. Among the latest ones we should name an attempt to evaluate the economic policy during the Stanisław August Poniatowski period, including the customs policy at that time and its efficiency, the influence of the eighteenth-century economic and administrative ideas on the shaping of the modern administrative system in the Polish-Lithuanian Commonwealth in the years 1764–1795, and finally, the cooperation of customs houses with the local authorities newly established during the Four-Year Sejm.

So, the book under review is a descent and comprehensive research of the customs service history policy in the GDL during the Stanisław August Poniatowski period.